

ΘΕΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

της Λίνας Παπαδοπούλου*

I.	Ισότητα: μια έννοια με πολλά πρόσωπα	1
1.	Η ισότητα ως συστατικό της κοινωνικής δικαιοσύνης	1
2.	Ισότητα: τα πάντα και τίποτε	2
3.	Το 'ξέπλυμα' των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της τυπικής ισότητας.....	3
4.	Θετικές δράσεις	4
II.	Θετικές Δράσεις	6
1.	Οι θετικές δράσεις ως αναγκαίο συμπλήρωμα της τυπικής ισότητας.....	6
2.	Επιχειρήματα κατά των θετικών δράσεων	7
α.	Αντιδραστικά επιχειρήματα	7
β.	Συντηρητικά επιχειρήματα	7
γ.	Φιλελευθερίζοντα επιχειρήματα	8
3.	Επιχειρήματα υπέρ των θετικών δράσεων	9
α.	Επανορθωτική δικαιοσύνη.....	9
β.	Διαφορετικότητα.....	10
III.	Επιλεκτικότητα Κοινωνικών Παροχών.....	11
1.	Κράτος Πρόνοιας και Ισότητα	11
2.	Επιλεκτικότητα και ισότητα.....	13
3.	Δυσκολίες εφαρμογής της επιλεκτικότητας	16
IV.	Κοινωνικά αγαθά και Θετικές Διακρίσεις	17
1.	Κοινωνική ευημερία.....	17
2.	Εκπαίδευση και υγεία.....	18
3.	Θέσεις εργασίας	21
V.	Αντί συμπεράσματος... περαιτέρω ερωτήματα	24

---

* Λέκτορα Συνταγματικού Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

I. ΙΣΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΕΝΝΟΙΑ ΜΕ ΠΟΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

1. Η ισότητα ως συστατικό της κοινωνικής δικαιοσύνης

Η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης διαπλέκεται άρρηκτα με την αρχή της ισότητας. Η διαπλοκή αυτή είναι απόρροια της αξιωματικής παραδοχής ότι η ισότητα αποτελεί συστατικό της δικαιοσύνης, αν και οι δύο έννοιες μπορούν να έχουν πλήθος περιεχομένων και σημασιών. Είναι προφανές ότι η σημασιοδότησή τους απορρέει από δημοκρατικές διαδικασίες και ηθικές και πολιτικές αξιολογήσεις, οι οποίες είναι υποκείμενες σε διαρκείς τροποποιήσεις και διαπραγματεύσεις μεταξύ των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών εταίρων, με βάση κριτήρια συμφέροντος ή ιδεολογίας. Η όλη διαδικασία σημασιοδότησης είναι συνεπώς βαθιά πολιτική, τόσο ως προς τη μέθοδο και την επιλογή των κριτηρίων και των επιχειρημάτων υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης όσο και ως προς το αποτέλεσμα και τα συμπεράσματά της.

Αντικείμενο της διαδικασίας αυτής είναι η κατανομή των αγαθών, και ειδικά όσων η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά. Οι μεταβλητές του ερωτήματος είναι τρεις: ποια αγαθά, θα διανεμηθούν με βάση ποια κριτήρια σε ποια υποκείμενα.¹ Τα προς κατανομή αγαθά είναι συνήθως οι κοινωνικές παροχές, τα δικαιώματα, οι θέσεις εξουσίας· τα υποκείμενα είναι συνήθως τα μέλη μιας συγκεκριμένης πολιτικής κοινωνίας, οι πολίτες, ή έστω οι νόμιμοι κάτοικοι εντός της κοινωνίας αυτής. Τέλος, τα κριτήρια ποικίλουν και μπορεί να είναι είτε η ανθρώπινη ιδιότητα ή η ιδιότητα του πολίτη (πολιτότητα), οπότε έχουμε την αρχή της αριθμητικής ισότητας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την αρχή «κάθε πολίτης και μία ψήφος», είτε η καταγωγή (αριστοκρατία), η αξία (αξιοκρατία), η ανάγκη (θετικές δράσεις), η προσπάθεια κλπ.²

Κοινωνικά δίκαιη θεωρείται έτσι εκείνη η κατανομή των αγαθών που υπακούει στην αρχή της ισότητας με βάση το «ορθό» κριτήριο. Η οριοθέτηση ωστόσο των τριών μεταβλητών και ο συνδυασμός τους (ποιο αγαθό με βάση ποιο κριτήριο σε ποιους), και άρα η επιλογή του τύπου της ισότητας είναι ο γρίφος που κάθε πολιτική κοινότητα πρέπει να λύσει. Στο πλαίσιο αυτό, το φάσμα δεξιών και αριστερών πολιτικών αντιλήψεων σημασιοδοτείται εν πολλοίς από τις αντιτιθέμενες απόψεις σχετικά με την ισότητα και την αλληλεγγύη: είναι η αριστερά που στηρίζει εκείνες τις πολιτικές που κατατείνουν προς τη μείωση, αποδυνάμωση ή και

---

¹ Πρβλ. Norberto Bobbio, *Δεξιά και Αριστερά. Σημασία και αίτια μιας πολιτικής διάκρισης*, Αθήνα 1995, σελ. 161επ.

² Για τους διαφορετικούς τύπους «ισότητας», βλ. συνοπτικά Λίνας Παπαδοπούλου, 'Ισότητα εναντίον ισότητας: μοντέλα διανεμητικής δικαιοσύνης', σε: *Επιστήμη και Κοινωνία* 13/2004, 167-199 (180επ).

κατάργηση των ανισοτήτων ανάμεσα στους ανθρώπους.³ Ενόψει δε της ιδιαίτερης σημασίας της ανάπτυξης ως πολιτικού προτάγματος στη σύγχρονη εποχή, αριστερές είναι οι πολιτικές θέσεις που επιμένουν ότι εξισωτικά και αναδιανεμητικά μέτρα είναι συμβατά με αυτήν.⁴ Στον ατέρμονο αυτό διάλογο φιλοδοξεί να πάρει μέρος και να διατυπώσει μια αναγκαστικά μερική και αποσπασματική άποψη η παρούσα μελέτη.

2. Ισότητα: τα πάντα και τίποτε

Γενικά η φόρμουλα της ισότητας στηρίζεται στην αρχή «στους όμοιους ίσα και στους ανόμοιους άνισα», οπότε η αξιολογική κρίση περί ισότητας ή μη μεταφέρεται ένα επίπεδο πιο πίσω, στην εξέταση δηλαδή ποια χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τους ανθρώπους έτσι ώστε να θεωρούνται όμοιοι και ποια δεν επιτρέπεται να καταλήγουν σε διακριτική μεταχείριση. Έτσι, είναι προφανές ότι κάποιος μπορεί να θεωρούν το γένος, το χρώμα ή τη θρησκεία χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τα άτομα με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιολογείται και διαφορετική μεταχείρισή τους. Αυτή ήταν η περίπτωση αιώνων και χιλιετιών της υποδεέστερης νομικής θέσης των γυναικών, των εγχρώμων, σε μερικές κοινωνίες των αλλόθρησκων. Ανάλογα με το χρησιμοποιούμενο κάθε φορά κριτήριο η ισότητα εμφανίζει και διαφορετικό πρόσωπο, με αποτέλεσμα ο όρος «ισότητα» να μην μπορεί να σηματοδοτήσει κάτι συγκεκριμένο, εφόσον μπορεί να καταλήξει σε τελείως διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με το περιεχόμενο που θα προσλάβει.⁵ Αντίστοιχα ανοικτό ως προς τα αποτελέσματά του είναι και το τεκμήριο της ισότητας, μια διαδικαστική αρχή, σύμφωνα με την οποία, ίδια μεταχείριση πρέπει να επιφυλάσσεται για όλους τους ανθρώπους εκτός κι αν υπάρχουν καλοί λόγοι για διαφορετική μεταχείριση.⁶

Ενόψει των πολλαπλών θεσμισμένων ανισοτήτων στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών, η διακήρυξη της τυπικής / νομικής ισότητας όλων των ανθρώπων,

---

³ Κωνσταντίνου Τσουκαλά, 'Προλεγόμενα' σε: Νορμπέρτο Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, Αθήνα: Πόλις 1995, σελ. 16.

⁴ Τσουκαλά, ό.π., σελ. 34-35, ο οποίος τονίζει ότι ήδη η παραδοχή αυτή αποτελεί μια νίκη της Δεξιάς, εφόσον με αυτόν τον τρόπο «το ιδεολογικοπολιτικό παιχνίδι παίζεται στην έδρα του αντιπάλου».

⁵ Πρβλ. Westen, Peter (1982). The empty idea of equality. 95 *Harvard Law Review*, 537-596· Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, σελ. 166· Δημούλη, ό.π., σελ. 20επ.

⁶ Oppenheim Felix (1970). Egalitarianism as a Descriptive Concept. 7 *American Philosophical Quarterly*, σελ. 148επ., Westen, ό.π., σελ. 540. Ενόψει της αβέβαιης έκβασης ως προς το αποτέλεσμα τόσο της αναλογικής όσο και της τυπικής ισότητας, ίσως είναι ορθότερο αυτό που επισημαίνει ο Δημούλης, ό.π., σελ. 23, ότι «...χωρίς ειδική αιτιολόγηση της ισότητας ή της ανισότητας έχουμε αυθαίρετη μεταχείριση σε όλες τις περιπτώσεις».

συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, στον 20^ο αιώνα, υπήρξε ιστορική κατάκτηση και σημείο καμπής στην πολιτική ιστορία της ανθρωπότητας. Με το πέρασμα του χρόνου ωστόσο και την εφαρμογή της γίνεται φανερό ότι αυτός ο τύπος της ισότητας δεν αρκεί να διαρρήξει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, οι οποίες διατηρούνται. Γεννιέται έτσι το αίτημα για «πραγματική» ή «ουσιαστική» ισότητα, και η συζήτηση περιστρέφεται στη –μερικές φορές αντιθετική– σχέση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής ισότητας.

Το ερώτημα βέβαια –ενόψει της πρωτεύουσας φύσης της ισότητας– παραμένει: τι είδους ισότητα για ποια αγαθά. Και πάντως με την εισαγωγική επισήμανση: η απάντηση σχετικά με το κριτήριο κατανομής βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τα ίδια τα αγαθά. Συνεπώς, στο σύνολό της η απάντηση στο ερώτημα ‘τι είδους ισότητα’, δεν μπορεί παρά να είναι η «σύνθετη ισότητα».⁷ Ιστορικά πάντως το αίτημα της ισότητας λειτούργησε και λειτουργεί ως μοχλός πίεσης υπέρ της βελτίωσης της θέσης όσων υφίστανται δυσμενείς διακρίσεις ή υπολείπονται έναντι άλλων στην απόλαυση αγαθών και δικαιωμάτων. Το ρόλο αυτό καλείται να παίζει και στο πλαίσιο μιας αριστερής / σοσιαλδημοκρατικής προσέγγισης, όπου το ζητούμενο είναι η κοινωνική δικαιοσύνη με εγγύηση πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και αναδιανομή του πλούτου και των ευκαιριών ευημερίας προς όφελος των αδυνάτων και των μη προνομιούχων.

3. Το ‘ξέπλυμα’ των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της τυπικής ισότητας

Η παρούσα μελέτη υπερασπίζεται την έννοια της επονομαζόμενης «πραγματικής», «ουσιαστικής» ή «διαφοροποιητικής» ισότητας αναφορικά με την κατανομή συγκεκριμένων κοινωνικών αγαθών, η οποία αντιδιαστέλλεται προς την «τυπική», «νομική» ή «αριθμητική» ισότητα και είναι περισσότερο προσανατολισμένη στο αποτέλεσμα της «εξισωτικής» διαδικασίας παρά στην ίδια τη διαδικασία. Ξεκινάει από τη θεμελιώδη κοινωνιολογικής φύσης επισήμανση ότι τα άτομα δεν είναι ίσα μεταξύ τους σ’ ότι αφορά όχι μόνον τα φυσικά ταλέντα και τις δεξιότητες αλλά και ως απόρροια του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Τόσο η ύπαρξη ιδεολογικών προκαταλήψεων (ρατσισμός, εθνικισμός, σεξισμός κλπ) όσο και η λειτουργία της κεφαλαιουχικής παραγωγής και της ελεύθερης αγοράς

---

7 Σύμφωνα με τον Walzer, M. (1983). *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. Oxford: Blackwell, σελ. 6, ο οποίος επισημαίνει: «...ότι οι αρχές της δικαιοσύνης είναι οι ίδιες τους πλουραλιστικές στη μορφή τους, ότι διαφορετικά κοινωνικά αγαθά πρέπει να διανεμηθούν για διαφορετικούς λόγους, σύμφωνα με διαφορετικές διαδικασίες, από διαφορετικά υποκείμενα: και ότι όλες αυτές οι διαφορές πηγάζουν από τις διαφορετικές αντιλήψεις για τα ίδια τα κοινωνικά αγαθά - αναπόφευκτο προϊόν της ιστορικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας».

παράγουν κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και αρνητικές διακρίσεις, πολλές φορές δομικές, δηλαδή εγγενώς απορρέουσες από τα δεδομένα του κοινωνικού συστήματος.

Η ισότητα ενώπιον του νόμου και η απλή τυπική ισότητα δεν μπορούν παρά να αναπαραγάγουν και να παγιώσουν τις δομικές αυτές ανισότητες και μάλιστα να τις ‘ξεπλύνουν’ καθώς τις ενδύουν τον μανδύα της συνταγματικής νομιμότητας. Οι κοινωνικές ανισότητες νομιμοποιούνται εφόσον έχουν παγιωθεί μέσα από την εφαρμογή εκ πρώτης όψεως παραδεκτών αξιών, όπως η ισότητα ενώπιον του νόμου και η ισότητα ευκαιριών. Το αποτέλεσμα τέτοιων διαδικασιών δεν έχει πλέον το στίγμα της κοινωνικής αδικίας επί της οποίας στηρίχθηκε, αλλά την επίφαση της δικαιοσύνης και της νομιμότητας των δικαίως αποτυπωμένων διαδικασιών μέσω των οποίων επήλθε.

Εφόσον οι ανισότητες αυτές πηγάζουν από τις ίδιες τις δομές του συστήματος, μόνον η αλλαγή των τελευταίων που μπορεί να επιφέρει τη συνολική και μόνιμη –μέχρι τη γέννηση νέων ανισοτήτων- κατάργησή τους. Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό δεν πρέπει να μας οδηγεί σε αδράνεια ενόψει των μεσοπρόθεσμων συνεπειών καθώς και προσπάθεια παρέμβασης –αν όχι αλλαγής- στις κοινωνικές δομές και σταδιακού μετασχηματισμού τους μέσω εξωτερικών επεμβάσεων στη λειτουργία τους. Και αυτό με το σκεπτικό ότι οι εξωτερικές αυτές επεμβάσεις μπορούν συν τω χρόνω να επιδράσουν εξ αντανakλάσεως στις ίδιες τις δομές, ώστε να μειωθούν οι παραγόμενες δομικές ανισότητες.

4. Θετικές δράσεις

Ως απάντηση στη λειτουργία αναπαραγωγής των πραγματικών ανισοτήτων που επιτελεί η αρχή της τυπικής ισότητας και ως εργαλείο προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής, προβάλλεται η ανάγκη θετικών δράσεων του κράτους υπέρ όσων ξεκινούν από υπολειπόμενη αφετηριακή θέση τη διεκδίκηση περιζήτητων αγαθών. Οι θετικές διακρίσεις αποτελούν ειδικότερη έκφανση της αναλογικής ισότητας που εξαρτά την κατανομή των αγαθών ή βαρών από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και στηρίζονται στο αξίωμα “όμοια μεταχείριση των όμοιων και ανόμοια των ανόμοιων”, ενώ η ιδιαιτερότητά τους έγκειται στο ότι εξαρτούν την (προτεραιότητα στην) απόλαυση αγαθών από αρνητικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναφέρονται είτε σε παροντικές είτε σε παρελθοντικές ανισότητες ή / και αρνητικές διακρίσεις που τα άτομα έχουν υποστεί. Για την εφαρμογή τους απαιτείται συνεπώς το άτομο να απεκδυθεί το μανδύα της αφαίρεσης και να ‘προσωποποιηθεί’ μέσα από την συνεκτίμηση των ειδικότερων χαρακτηριστικών του, της προσωπικής αλλά και της συλλογικής του

ταυτότητας. Είναι συνεπώς η επιταγή της ισότητας που επιβάλλει τη διαφορετική μεταχείριση, με σκοπό την αντιστάθμιση τυχόν αρνητικών χαρακτηριστικών των ατόμων.⁸

Όπως εξάλλου παρατηρεί ο Amartya Sen⁹ εξαιτίας της ανθρώπινης ποικιλότητας και ετερογένειας και της πολλαπλότητας των μεταβλητών με βάση τις οποίες μπορεί να αξιολογηθεί το αποτέλεσμα κάθε δράσης, η παραγνώριση των διαπροσωπικών διαφορών μπορεί να έρχεται σε ριζική αντίθεση με την ισότητα, καθώς αποκρύπτει το γεγονός ότι ο ίση μέριμνα (equal concern) για όλους μπορεί να απαιτεί πολύ άνιση μεταχείριση υπέρ των μειονεκτούντων. Οι θετικές διακρίσεις έτσι βασίζονται φιλοσοφικά στη διαισθητική παραδοχή ότι, αν και όλες οι βελτιώσεις στην κατάσταση των ανθρώπων έχουν κάποια αξία, οι βελτιώσεις στη ζωή αυτών που βρίσκονται στη χειρότερη κατάσταση έχουν μεγαλύτερο ηθικό βάρος από τις βελτιώσεις στη ζωή όσων βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα.¹⁰

Οι θετικές δράσεις του κράτους ή εν γένει της πολιτικής κοινότητας μπορεί να είναι προληπτικές (proactive) ή / και επανορθωτικές, αν και η διαχωριστική γραμμή είναι πολύ λεπτή και βέβαια οι δύο μορφές αλληλοσυμπληρώνονται. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι οι προληπτικές θετικές δράσεις μειώνουν την ανάγκη επανορθωτικών θετικών διακρίσεων.

Στο κύριο μέρος της μελέτης αυτής θα εξετάσουμε κάποια ειδικότερα θέματα μιας πολιτικής θετικών δράσεων με άξονα την πραγματική ή ουσιαστική ισότητα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας σε δύο μορφές θετικών μέτρων (positive measures): τις θετικές ή αντίστροφες διακρίσεις (positive discrimination) ή θετικές δράσεις (positive / affirmative action) εν στενή εννοία, οι οποίες λειτουργούν κυρίως επανορθωτικά και την επιλεκτικότητα στις κοινωνικές παροχές (selectivity / targeting), που εμφανίζει κυρίως προληπτική λειτουργία, επενδύει δηλαδή στο μέλλον παρότι προφανώς στηρίζεται και αυτή σε υφιστάμενες ανισότητες. Και στις δύο περιπτώσεις είτε ο νόμος είτε οι κοινωνικές παροχές προσανατολίζονται σε μια ευνοϊκή μεταχείριση όσων βρίσκονται σε χειρότερη κοινωνική ή οικονομική κατάσταση προκειμένου να εξισορροπήσουν τη μειονεκτική εφελθτήριο θέση τους και άρα την κατ' ουσία ανισότητα ευκαιριών έναντι προνομιούχων συνυποψηφίων τους στην προσπάθεια εξασφάλισης και απόλαυσης κάποιων περιζήτητων κοινωνικών αγαθών ή την αποφυγή κοινωνικών βαρών. Βασική υπόθεση αυτής της μελέτης είναι ότι η τυπική ισότητα 'μεταφράζεται' σε απλή νομική ισότητα, σε ισότητα έναντι του νόμου, ενώ η ουσιαστική

---

⁸ Έτσι και ο Δημήτρης Δημούλης, 'Η χίμαιρα της ισότητας. Αποσπάσματα κριτικής των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», σε: *Θέσεις* 2005, τεύχος 90, σελ. 13-38 (17), που μιλάει για λογικό παράδοξο.

⁹ *Inequality Reexamined*, New York – Oxford 1992, σελ. 1.

¹⁰ Nagel Th. (1991). *Equality and Partiality*, New York, Oxford: Oxford University Press, σελ. 12

ισότητα δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε διαφοροποιητική μεταχείριση, θετικές δράσεις και αντίστροφες διακρίσεις καθώς και επιλεκτικές και στοχευμένες κοινωνικές παροχές.

II. ΘΕΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

1. Οι θετικές δράσεις ως αναγκαίο συμπλήρωμα της τυπικής ισότητας

Οι θετικές δράσεις (positive / affirmative action) νοούνται ως αντίδοτο στην τυπική / νομική ισότητα και αποσκοπούν στην επίτευξη εξισωτικών αποτελεσμάτων και όχι μόνον διαδικασιών.¹¹ Συχνά περιγράφονται ως εργαλείο που έχει ως σκοπό να εξισώσουν τη γραμμή αφετηρίας σε μια εξ ορισμού άνιση κοινωνία και να καταστήσουν την ισότητα των ευκαιριών πραγματική και όχι τυπική, πλασματική.

Κεντρική θέση είναι ότι οι θετικές δράσεις αποτελούν εργαλείο πραγματικής ή ουσιαστικής ισότητας ή μία έκφανση της έννοιας της ισότητας που την φέρνει πιο κοντά στην πραγμάτωσή της, και όχι, όπως ισχυρίζονται οι πολέμοί της, το αντίθετο της ισότητας. Κατ' αυτήν την έννοια, οι θετικές διακρίσεις δεν έρχονται σε αντίθεση με την αξιοκρατία και την ισότητα των ευκαιριών, αλλά καθιστούν και τις δύο αρχές ουσιαστικές καθώς η αξία δεν μπορεί να αποτυπωθεί αντικειμενικά όταν δεν υφίσταται ισότητα ευκαιριών και η τελευταία υποσκάπτεται δραματικά από τις κοινωνικές, οικονομικές και εν γένει δομικές ανισότητες. Ωστόσο, ιδιαίτερα στην Αμερική όπου έχουν εφαρμοστεί ευρέως, όσο και στην Ευρώπη και τις υπόλοιπες φιλελεύθερες δημοκρατίες, οι θετικές δράσεις έχουν διχάσει τόσο τη θεωρία και τη νομολογία όσο και την κοινή γνώμη, με τρόπο αρκετά πολωτικό. Όσοι τοποθετούνται στο αριστερό φάσμα του πολιτικού σκηνικού και της πολιτικής σκέψης συνήθως στηρίζουν τις θετικές δράσεις, ενώ αντίθετα όσο προχωρούμε προς τα δεξιά η αντίθεση γίνεται όλο και πιο ευθεία. Η στάση αυτή συνδέεται άρρηκτα με τη μεγαλύτερη ευαισθησία της Αριστεράς – και αυτό τη διαχωρίζει περισσότερο από ο,τιδήποτε άλλο από τη Δεξιά- σε θέματα ισότητας. Η πρώτη τείνει να θεωρεί τις περισσότερες ανισότητες ως κοινωνικά δομημένες και συνεπώς να πιστεύει ότι με την κατάλληλη διαρρύθμιση του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, αυτές μπορούν να αρθούν. Αντίθετα, η Δεξιά εκκινεί από την πεποίθηση ότι οι περισσότερες ανισότητες απορρέουν από φυσικές διαφορές και δεν θεωρεί σκόπιμο να παρέμβει σε φυσικές διαδικασίες ή να έρθει σε σύγκρουση με κατεστημένους μηχανισμούς ή την παράδοση. Η

---

¹¹ Σύμφωνα με τον ορισμό του αμερικάνικου National Council for Research on Women, 1996, Affirmative Action: Building a national community that works, *Issues Quarterly* 1(4), 1-11, «Οι θετικές δράσεις είναι ένα σύστημα δημόσιων πολιτικών, νόμων και εκτελεστικών διαταγμάτων καθώς και οικειοθελών και δικαστικά οριζόμενων πρακτικών που είναι σχεδιασμένες να προωθήσουν τη δικαιοσύνη και την ποικιλότητα».

Αριστερά αναπτύσσει έτσι μια βουλησιαρχική αντίληψη της πολιτικής δράσης, με την οποία θεωρεί ότι μπορεί να αλλάξει τα κακώς κείμενα της κοινωνίας, ακόμη και της φύσης, ενώ η Δεξιά θεωρεί ότι η κοινωνία αυτορυθμίζεται και είναι περισσότερο «διατεθειμένη να αποδεχτεί ό,τι είναι φυσικό, καθώς και τη συνήθεια, την παράδοση, τη δύναμη του παρελθόντος, που αποτελούν της δεύτερη φύση της».¹² Το εύρος των επιχειρημάτων υπέρ και κατά θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε σε αδρές γραμμές και βέβαια σχηματοποιώντας αμέσως παρακάτω:

2. Επιχειρήματα κατά των θετικών δράσεων¹³

α. Αντιδραστικά επιχειρήματα

Στην ακροδεξιά άκρη του πολιτικού φάσματος οι υπερ-συντηρητικοί αρνούνται ότι υφίσταται κοινωνικά δομημένη αδικία. Για αυτούς η κοινωνική ανισότητα είναι η συνέπεια προσωπικής προσπάθειας, της επιμέλειας των γονιών ή της βιολογίας και συνεπώς το αξιοκρατικό αποτέλεσμα φυσικών και ευπρόσδεκτων διαδικασιών που συνοδεύουν αναπόφευκτα και θεμιτά την προσωπική ιδιαιτερότητα και το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί άδικο ή αθέμιτο. Κατ' αυτήν την έννοια η κοινωνική ανισότητα είναι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό κάθε καλής κοινωνίας που λειτουργεί αρμονικά και αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνικών συστημάτων. Ο νόμος και το κράτος πρέπει να μεταχειρίζεται όλους όμοια και η αναπαραγόμενη ανισότητα της αφετηριακής θέσης είναι δίκαιη καθώς αντανακλά τη φυσική ανισότητα των ατόμων και τις ατομικές τους επιλογές.

β. Συντηρητικά επιχειρήματα

Η επόμενη θέση στο πολιτικό φάσμα θα μπορούσε να είναι εκείνη που ναι μεν δεν θεωρεί επιθυμητή την κοινωνική ανισότητα την βλέπει όμως ως κοινωνικά αναπόδραστη, όχι τόσο λόγω της ανθρώπινης φύσης, όσο κυρίως για λόγους κοινωνικής ρύθμισης, η οποία είναι καταδικασμένη να αποτύχει στους στόχους που θέτει. Είναι συνεπώς σκεπτικοί απέναντι σε κάθε προσπάθεια κοινωνικής μηχανικής (social engineering), όχι μόνον επειδή είναι ιδεολογικά αντίθετοι στην ιδέα της πολιτικής μεταρρύθμισης αλλά και επειδή αμφισβητούν την δυνατότητά οποιασδήποτε κοινωνικής αλλαγής να πετύχει. Θεωρούν αντίθετα ότι προσπάθειες κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που θα έρχονταν σε αντίθεση με την καθεστηκία

---

¹² Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, σελ.172.

¹³ Πρβλ. Garth Massey, 'Thinking about Affirmative Action: Arguments Supporting Preferential Policies', in: *Review of Policy Research*, 21/6 (2004), pp 783-797 (785).

τάξη, που αποτελεί απαύγασμα φυσικών διαδικασιών, θα δημιουργούσε πολύ περισσότερα προβλήματα από αυτά που πιθανόν θα έλυne.

γ. *Φιλελευθερίζοντα επιχειρήματα*

Η λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς είναι αρκετές να διασφαλίσουν την ισότητα των ευκαιριών για όλους ανεξάρτητα από τη φυλετική και εθνική καταγωγή, το φύλο, τις ερωτικές προτιμήσεις ή την κοινωνική τάξη. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή αν η φιλελεύθερη δημοκρατία λειτουργεί ικανοποιητικά, οποιαδήποτε άλλη περαιτέρω παρέμβαση είναι περιττή και αθέμιτη. Η κεντρική κυβερνητική παρέμβαση θα αποτελούσε η ίδια πρόβλημα –σύμφωνα με τη θέση αυτή- παρά θα έλυne τα προβλήματα που τυχόν υφίστανται, και τα οποία η πολυκεντρική λειτουργία της αγοράς θα μπορούσε πολύ πιο αποτελεσματικά να επιλύσει αποκαθιστώντας τους μηχανισμούς κατανομής του πλούτου και εξίσωσης των ευκαιριών.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε και την επιχειρηματολογία των ήπιων πολέμιων των θετικών δράσεων που ισχυρίζονται ότι η τυπική / νομική ισότητα των υποκειμένων είναι επαρκής και η αυστηρή τήρησή της ικανή να φέρει σταδιακά χωρίς πειραματισμούς κοινωνικής μηχανικής –και σ’ αυτό μοιάζουν με τους συντηρητικούς- τα προσδοκώμενα και επιδιωκόμενα αποτελέσματα ουσιαστική ισότητας. Η διαφορά με τους συντηρητικούς είναι ότι οι φιλελεύθεροι δεν διαφωνούν με το στόχο της πραγματικής ισότητας, που για τους δεξιούς και συντηρητικούς είναι αθέμιτη ή αδύνατη αντίστοιχα, δεν θεωρούν ωστόσο αναγκαία τη θετική διάκριση επαφιόμενοι στη λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Μια παραλλαγή των φιλελεύθερων επιχειρημάτων στηρίζεται στην ακαταλληλότητα των θετικών δράσεων να επιφέρουν μια καταρχήν θεμιτή και επιθυμητή εξίσωση του πεδίου δράσης των υποκειμένων, λόγω των παρεπόμενων συνεπειών της σε βάρος όσων δεν ευνοούνται από αυτήν.. Σύμφωνα με αυτή τη γραμμή επιχειρηματολογίας, οι θετικές δράσεις υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών νομικών υποκειμένων καταργούν τη γενική τυπική ισότητα και την αφηρημένη κατηγορία «υποκείμενο δικαιωμάτων», καθώς την αντικαθιστούν με συλλογικές ταυτότητες που μπορεί να υποτιμούν τις προσωπικές. Αναιρούν έτσι την προϋπόθεση ατομικής ελευθερίας, την εξατομίκευση του κάθε υποκειμένου, η οποία ωστόσο δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε μια καταρχήν αφαίρεση των επιμέρους ιδιοτήτων του.

3. Επιχειρήματα υπέρ των θετικών δράσεων

Τα επιχειρήματα υπέρ των θετικών δράσεων εντάσσονται στην αριστερή ιδεολογία ενός εξισωτικού φιλελευθερισμού, εκείνης δηλαδή της συνιστώσας του –επίσης, όπως και η ισότητα, πολυπρόσωπου- φιλελευθερισμού, για τον οποίο κεντρική αξία είναι η ισότητα όλων των υποκειμένων, χωρίς βέβαια άρνηση της θεμελιώδους ελευθερίας ατομικού και συλλογικού αυτοπροσδιορισμού. Θα εξετάσουμε συνεπώς τα επιχειρήματα αυτά συνολικά, χωρίς επιμέρους διαφοροποιήσεις στο πολιτικό φάσμα, καθώς είναι δύσκολο να εντοπίσουμε επιμέρους αποχρώσεις ανάμεσα σε μια σοσιαλιστική / σοσιαλδημοκρατική, μια αριστερή φιλελεύθερη, και μια οικολογική κατεύθυνση, αλλά σε συνδυασμό με τις αντιρρήσεις που προβάλλονται σε αυτά.

α. Επανορθωτική δικαιοσύνη

Σύμφωνα με αυτή τη γραμμή επιχειρηματολογίας τα άτομα που πρόκειται να ευνοηθούν από τις θετικές δράσεις ανήκουν σε κοινωνικές ομάδες που στο παρελθόν βρίσκονταν ή συνεχίζουν να βρίσκονται σε μειονεκτικότερη κοινωνική θέση και υφίστανται έμμεσες αρνητικές διακρίσεις, λόγω ακριβώς εκείνου του χαρακτηριστικού τους που τα νομιμοποιεί και για την απόλαυση των θετικών διακρίσεων. Με άλλα λόγια, οι τελευταίες έρχονται ως συνειδητές δράσεις θεσμικής μηχανικής να εξισοροπήσουν ή να άρουν δομικές κοινωνικές ή οικονομικές ανισότητες. Δεν χρειάζεται να πάμε στο ακραίο αμερικάνικο παράδειγμα της σκλαβιάς τριών αιώνων του έγχρωμου πληθυσμού για να ανακαλύψουμε τέτοιου είδους κοινωνικές ομάδες. Η πρώτη -και μάλιστα πλειοψηφική πληθυσμιακά κοινωνική κατηγορία- που μας έρχεται στο μυαλό με ελληνικά δεδομένα, είναι οι γυναίκες, οι οποίες υφίσταντο μέχρι προ εικοσιπενταετίας όχι μόνον κοινωνικές, που συνεχίζονται μερικώς ακόμη και σήμερα, αλλά και νομικές διακρίσεις. Μπορούμε να σκεφτούμε τους ομοφυλόφιλους, και βέβαια τους αλλόθρησκους, ειδικά τους Μουσουλμάνους της Θράκης, ή αλλόφυλους (ή έτσι θεωρούμενους), όπως τους Πομάκους της ίδιας περιοχής, ή τους τσιγγάνους αλλά και νέες κοινωνικές ομάδες, όπως τους παλιννοστούντες ή τους μετανάστες.

Αν λοιπόν κάποιος ήταν ιστορικά αποκλεισμένος από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή, θα πρέπει όχι απλώς να τους επιτραπεί να συμμετέχουν, αλλά και να τους δοθούν περισσότερα κίνητρα, ευκαιρίες και δυνατότητες επιτυχούς συμμετοχής σε αυτή. Απέναντι στα επιχειρήματα αυτά κάποιος απαντούν ότι ενώ είναι δίκαιο να αποζημιωθεί κάποιος για αδικία που έγινε στον ίδιο, δεν ισχύει το αυτό όταν η αδικία έχει συντελεσθεί στο παρελθόν στους προγόνους του. Αν έτσι σήμερα οι γυναίκες κάτω της ηλικίας των 30 χρόνων

δεν έχουν υποστεί καμιά -νομική τουλάχιστον- διάκριση –και σύμφωνα με τη φιλελευθερίζουσα παραδοχή ότι αρκεί η τυπική / νομική ισότητα για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας- τα οποιαδήποτε μέτρα θετικών δράσεων δεν θα πρέπει να αφορούν σε αυτές. Το ποιος βέβαια έχει προσωπικά υποστεί αρνητικές διακρίσεις και ποιος όχι αποτελεί μια αξιολογική κρίση. Αν λοιπόν κάποιος δεν αποδέχεται την ύπαρξη δομικών κοινωνικών διακρίσεων αλλά θεωρεί ανισότητα μόνον εκείνη που πηγάζει από διαφορετική νομική μεταχείριση, είναι προφανές ότι δεν θα δεχτεί θετικές δράσεις ως επανορθωτική δικαιοσύνη για καμιά απολύτως κατηγορία, αφού θα ήταν παράλογο τέτοιου είδους δράσεις υπέρ της συγκεκριμένης κατηγορίας να συνυπάρχουν με νομικές ανισότητες σε βάρος της.

Και το αντεπιχείρημα συνεχίζει: Αν οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στην πολιτική ή σε διευθυντικές θέσεις και υπερεκπροσωπούνται σε θέσεις μερικής απασχόλησης και κατώτερου προσωπικού οφείλεται όχι σε δομική αρνητική διάκριση σε βάρος τους ή σε προκατασκευασμένους κοινωνικούς ρόλους, αλλά στις προσωπικές τους επιλογές. Κανείς δεν τους εμποδίζει, και σίγουρα όχι το κράτος- να ανέλθουν επαγγελματικά ή να ασχοληθούν με την πολιτική.

Είναι σαφές ότι αν κάποιος δεν μπορεί να δει βαθύτερα στο κοινωνικό σύστημα και να διαισθανθεί τη δομική κοινωνική ανισότητα και τη διαμόρφωση του ίδιου του κοινωνικού ιστού σύμφωνα με τα πρότυπα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας που αντιμετωπίζει κάθε παρέκκλιση από το (όχι αναγκαστικά πλειοψηφικό) πρότυπο ως εξαίρεση και όχι ως κανονικότητα, είναι δύσκολο να πειστεί ότι κάποιο άτομο που δεν ανήκει στο πρότυπο δεν έχει στην πραγματικότητα τις ίδιες ευκαιρίες και τις ίδιες δυνατότητες με κάποιο άλλο που ανήκει. Η αποδοχή συνεπώς της αναγκαιότητας θετικών δράσεων με σκοπό την εξισορρόπηση εγγενών στο σύστημα δομικών ανισοτήτων ανάγεται στην ικανότητα ή ετοιμότητά μας να διακρίνουμε την ύπαρξη των τελευταίων και στην πολιτική μας θέληση, αν τις διακρίνουμε, να τις υπερβούμε ή να τις υποσκάψουμε, αν η ανατροπή του συνολικού συστήματος δεν εμφανίζεται πιθανή ή ορατή.

β. Διαφορετικότητα

Τα κριτήρια της αξίας με τα οποία αποφασίζεται η κατανομή των αγαθών σύμφωνα με την κλασική ισότητα των ευκαιριών και την τυπική νομική ισότητα είναι κριτήρια του τέθηκαν με βάση τις αξίες, τις ικανότητες αλλά και τα χαρακτηριστικά του κυρίαρχου προτύπου (ελληνικής καταγωγής ορθόδοξος ετεροφυλόφιλος άνδρας για τη χώρα μας). Αντίθετα οι αξίες και τα χαρακτηριστικά των κοινωνικά αδύναμων υποβιβάζονται και υποτιμώνται.

Συνεπώς οι διαδικασίες πρόσβασης σε επιθυμητές θέσεις και περιζήτητα αγαθά επιτρέπουν με τρόπο έμμεσο αλλά πολλές φορές καθοριστικό την επιτυχία περισσότερο και ευκολότερα σε όσους πληρούν τα κριτήρια του κυρίαρχου προτύπου.

Οι θετικές δράσεις επιτρέπουν σε άτομα που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο αυτό πρότυπο να διεισδύσουν στον επαγγελματικό, κοινωνικό και πολιτικό χώρο και να προσθέσουν τις δικές τους ευαισθησίες, αξίες και στόχους, κάνοντας έτσι το σύστημα πιο ποικιλόμορφο. Με τον τρόπο αυτό εξάλλου τα κριτήρια και οι διαδικασίες μπορούν να γίνουν αντικείμενο επαναδιαπραγμάτευσης και να εμπλουτιστούν με στοιχεία που επιτρέπουν την απρόσκοπτη πρόσβαση και χωρίς θετικές δράσεις ατόμων που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο πρότυπο. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι ένα κοινωνικό σύστημα πιο ευπροσάρμοστο και εμπλουτισμένο, το οποίο επιτρέπει και ενσωματώνει διαφορετικά μοντέλα ζωής χωρίς το τίμημα του κοινωνικού αποκλεισμού και των προδεδομένων ρόλων, και άρα ενισχύει τόσο την προσωπική όσο και τη συλλογική αυτονομία.

III. ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΑΡΟΧΩΝ

1. Κράτος Πρόνοιας και Ισότητα

Σημαντική εξέλιξη του συνταγματισμού τον 20ο αιώνα αποτελεί η αναγνώριση και κατοχύρωση σε πολλά ευρωπαϊκά συντάγματα κοινωνικών δικαιωμάτων, αναγνώριση που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στα σοσιαλιστικά κινήματα και γενικότερα στην Αριστερά και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την αναζήτηση της ισότητας.¹⁴ Η ίδια η ιδέα των κοινωνικών δικαιωμάτων που προϋποθέτουν θετική παρέμβαση του κράτους και της εφαρμογής της κοινωνικής αρχής απορρέει από την παραδοχή ότι δεν μπορεί να υπάρξει ούτε πραγματική ελευθερία ούτε ισότητα και βέβαια ούτε δημοκρατία αν δεν εξασφαλιστούν οι βασικές ανάγκες των πολιτών. Η άποψη περί αδιαίρετου των θεμελιωδών δικαιωμάτων (ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών, ως αντίστοιχα των προταγμάτων των τριών συνιστωσών του συνταγματισμού, της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της ισότητας) στηρίζεται στη λογική επισήμανση ότι κανείς δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ελεύθερος

---

¹⁴ Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, σελ. 177, σύμφωνα με τον οποίο τα δικαιώματα αυτά, και ειδικότερα το δικαίωμα στην εκπαίδευση, στην υγεία και στην εργασία «αποσκοπούν στο να καταστήσουν μικρότερη την ανισότητα ανάμεσα στους κατέχοντες και στους μη κατέχοντες, ή να παράσχουν τη δυνατότητα σε ένα ολοένα μεγαλύτερο αριθμό προσώπων να είναι λιγότερο άνισοι σε σχέση με πρόσωπα πιο τυχερά εξαιτίας της καταγωγής ή της κοινωνικής τους κατάστασης».

πολίτης αλλά και ιδιώτης αν στερείται βασικών αγαθών, απαραίτητων για μια αξιοπρεπή ύπαρξη και στοιχειώδη ευημερία.

Με το σκεπτικό αυτό, η πολιτική κοινότητα αναλαμβάνει την υποχρέωση να παρέχει τα αναγκαία αγαθά και το κράτος επενδύει στις κοινωνικές ανάγκες των πολιτών του, επιτελώντας μια λιγότερο ή περισσότερο διευρυμένη αναδιανεμητική λειτουργία. Η λειτουργία αυτή αν και δεν εξαλείφει τις ανισότητες, καθώς δεν επενεργεί άμεσα στις δομές του συστήματος, πάντως τις μειώνει. Οι δημόσιες δαπάνες πρέπει να υπηρετούν τόσο την αποτελεσματικότητα όσο και την ισότητα, παρεμβαίνοντας και επιδιορθώνοντας τα στρεβλά αποτελέσματα της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς. Η δημόσια, και άρα πολιτική αυτή παρέμβαση μέσω δημοσίων δαπανών νομιμοποιείται από ανησυχίες που απορρέουν από τα διανεμητικά αποτελέσματα ελλείψει οποιασδήποτε κρατικής παρέμβασης. Η ελεύθερη αγορά, ακόμη και αν λειτουργεί αποτελεσματικά και με όρους υγιούς ανταγωνισμού, έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση φτώχειας σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού και μεγάλες και μη αποδεκτές ανισότητες. Η ανεπάρκεια του φορολογικού συστήματος να επιτελέσει τη θεμιτή αναδιανεμητική λειτουργία αποτελεί έναν δεύτερο παράγοντα αναγκαιότητας εξειδικευμένων δημοσίων δαπανών.

Η λειτουργία αυτή της πολιτικής κοινότητας υποσκάπτεται από τη μείωση των εσόδων των κρατών και τη δημοσιονομική στενότητα σε ένα καθεστώς κοινωνικού και φορολογικού dumping ενόψει της παγκοσμιοποίησης με νεο-φιλελεύθερη κατεύθυνση. Η οικονομική στενότητα και ο δημοσιονομικός περιορισμός επιβάλλουν στις κυβερνήσεις αξιολογήσεις ουσίας και επώδυνες μερικές φορές επιλογές και σταθμίσεις ανάμεσα σε εξίσου αναγκαίους κοινωνικοοικονομικούς στόχους. Η δημόσια παροχή αγαθών γίνεται ολοένα και πιο ακριβή και συνεπώς δύσκολες πολιτικές επιλογές πρέπει να γίνουν.

Είναι αυταπόδεικτο ότι οι δημόσιες δαπάνες σε μία ευνομούμενη δυτική κοινωνία, και στην Ελλάδα, αποσκοπούν σε μία πληθώρα σκοπών δημοσίου συμφέροντος, ένας από τους οποίους είναι η καταπολέμηση της φτώχειας και η παροχή των βασικών αγαθών σε όσους τα στερούνται. Φιλοδοξία αυτού του κεφαλαίου είναι να θυμίσει ότι ο τελευταίος αυτός σκοπός έχει αυξημένη ηθική αξία και πρέπει να απολαμβάνει πολιτικής προτεραιότητας έναντι και να συνυπάρχει με δαπάνες δημοσίων επενδύσεων υπέρ μιας ισόρροπης και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Η πιο συχνή πρόταση για μια πολιτική υπέρ των πιο αδύναμων κοινωνικά είναι η στοχευμένες κοινωνικές παροχές (targeting). Οι τελευταίες συντελούν στην σχετικοποίηση της αρχής της καθολικότητας και την αντικατάστασή της από μορφές επιλεκτικών κοινωνικών παροχών.

2. Επιλεκτικότητα και ισότητα

Το παρόν άρθρο δεν έχει σκοπό να επισημάνει τις τεχνικές λεπτομέρειες, που συχνά είναι η αλήθεια είναι καθοριστικές για την επιτυχία και τελικά τη χρησιμότητα προγραμμάτων επιλεκτικών κοινωνικών παροχών. Κάτι τέτοια αποτελεί αντικείμενο πραγματεύσεων κοινωνικής πολιτικής και οικονομικών ή διαχείρισης (management) και υπερβαίνει κατά πολύ τόσο τη φιλοδοξία όσο και τις δυνατότητες της συγγραφούς. Η δική μας επιχειρηματολογία περιορίζεται πολύ περισσότερο στο πεδίο της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας και τοποθετεί τις επιλεγμένες κοινωνικές παροχές στο γενικότερο ζήτημα της πρόσληψης της ισότητας με μια πιο ουσιαστική, ‘πραγματική’ εκδοχή της, η οποία διαφοροποιείται ποιοτικά, και όχι μόνον ποσοτικά, από την τυπική / νομική εκδοχή της ισότητας, που καταλήγει να ευνοεί τους ανήκοντες στο κυρίαρχο πρότυπο.

Ενόψει της δημοσιονομικής στενότητας των κρατικών προϋπολογισμών ο στόχος της μείωσης των ανισοτήτων και της εξασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου ευημερίας για τους πολίτες ή κατοίκους κάθε κράτους τίθεται σε κίνδυνο καθώς οι πόροι δεν επαρκούν. Η συνεπαγόμενη αναγκαστική αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας στηρίζεται εν πολλοίς και στη σταδιακή και σε περιορισμένους προς το παρόν τομείς αντικατάσταση της αρχής της καθολικότητας των κοινωνικών παροχών από επιλεκτικές και στοχευμένες κοινωνικές παροχές. Η διαδικασία αυτή ενισχύεται και από την εμπειρική διαπίστωση ότι τα μεσαία στρώματα κάνουν πιο εκτεταμένη χρήση των κοινωνικών παροχών έναντι των κατώτερων και άρα πλέον χρηζόντων κοινωνικής στήριξης κοινωνικών στρωμάτων. Οι στοχευμένες κοινωνικές παροχές αποτελούν απόκλιση από τις ενιαίες χωρίς ανταποδοτικούς μηχανισμούς χρηματοδότησης και στηρίζονται στην κατηγοριοποίηση των πιθανών δικαιούχων βάσει του εισοδήματός τους ή των αναγκών τους.¹⁵

Η ανακατεύθυνση αυτή των πόρων σε όσους τους έχουν περισσότερη ανάγκη αποτελεί έκφραση της διαισθητικής παραδοχής που προαναφέραμε, ότι δηλαδή οι βελτιώσεις στις ζωές όσων βρίσκονται σε χειρότερη μοίρα έχουν μεγαλύτερη αξία. Η εξασφάλιση σε αυτούς βασικών βιοτικών αγαθών προηγείται έναντι της ευημερίας κοινωνικών στρωμάτων που απολαμβάνουν τουλάχιστον ένα μίνιμουμ αξιοπρέπειας. Κατ’ αυτήν την έννοια η τυπική / αριθμητική ισότητα που θα συνεπαγόταν ίσες παροχές (ίσα μερίδια) σε όλους κάμπτεται μέσα από την ενίσχυση κατεξοχήν ή αποκλειστικά των κοινωνικά μειονεκτούντων. Με αυτό τον

---

¹⁵ Ξενοφών Κοντιάδης, *Όψεις αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη. Σύγχρονες τάσεις και προσαρμογή της ελληνικής διοίκησης*, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σελ. 20.

τρόπο μεγαλώνουν τα μερίδια για αυτούς που περισσότερο τα έχουν ανάγκη, εξασφαλίζεται ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης και μειώνονται –έστω και οριακά- οι ανισότητες. Οι πολιτικές στοχευμένης και επιλεκτικής κοινωνικής προστασίας και παροχής κοινωνικών αγαθών βρίσκονται έτσι στο πλαίσιο της φιλοσοφίας των θετικών δράσεων του κράτους υπέρ των μειονεκτούντων, με σκοπό να προσφέρουν σε αυτούς όσα οι υπόλοιποι μπορούν να εξασφαλίσουν και χωρίς τη συνδρομή του κράτους.

Η αντίληψη ότι η επιλεκτικότητα αποτελεί έκφραση και έκφανση της αρχής της ουσιαστικής / διαφοροποιητικής ισότητας έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της τελευταίας ως ‘ενσωμάτωσης’ ή ‘συμπερίληψης’. Στη μορφή αυτή η κατανομή των αγαθών θεωρείται σύμφωνη με την ισότητα όταν κανείς δεν αποκλείεται από αυτήν, οπότε έχουμε την απόλυτη ισότητα στην αρχή ‘ίσα μερίδια για όλους’, ή τόσο περισσότερη ισότητα όσο πιο μεγάλη η κατηγορία των ατόμων στα οποία κατανέμονται τα αγαθά.¹⁶ Είναι προφανές ότι ο κανόνας αυτός προσκρούει στις αντιρρήσεις που έχουμε ήδη διατυπώσει: δεν λαμβάνει υπόψη του τις ήδη υφιστάμενες ανισότητες. Επιπλέον έρχεται σε αντίθεση και με διαισθητικές μας κρίσεις: θα έπρεπε για παράδειγμα να θεωρήσουμε εξισωτικούς τους έμμεσους φόρους και όχι την κλιμακωτή φορολόγηση. Συνεπώς, η ισότητα ως συμπερίληψη και καθολικότητα μπορεί να λειτουργήσει πραγματικά εξισωτικά μόνον αν εφαρμοστεί σε ένα κατά το δυνατόν διευρυμένο πεδίο κατανομής αγαθών -κυρίως εισοδήματος, εργασίας, εκπαιδευτικών ευκαιριών κλπ- ώστε να εξαλείψει τις υφιστάμενες ανισότητες. Διαφορετικά, απλώς τις επιβεβαιώνει ή / και τις ενισχύει. Με τον τρόπο αυτό δεν αποτρέπει ούτε έστω αντιμετωπίζει τη σταδιακή δημιουργία μιας κοινωνίας αποκλεισμού.

Η διαδικασία οικονομικού και άρα κοινωνικού και πολιτικού αποκλεισμού προκαλεί τη δυσαρέσκειά μας τόσο με ηθικούς όσο και με πολιτικούς όρους, καθώς έρχεται σε αντίθεση με θεμελιώδεις διαισθητικές μας επιλογές υπέρ μιας καταρχήν ίσης ηθικής αξίας όλων των ατόμων και μιας δημοκρατικής συγκρότησης της πολιτικής μας κοινωνίας. Είναι προφανές ότι η δημιουργία μιας διευρυμένης κατηγορίας νεόπτωχων όχι μόνον καταργεί το θεμελιώδες δικαίωμά τους σε ανθρώπινη αξιοπρέπεια αλλά και ακυρώνει την ιδιότητά τους ως πολιτών μιας δημοκρατικής πολιτείας. Ενόψει των παραπάνω –και παρά το γεγονός ότι το πρόβλημα δεν μπορεί να λυθεί χωρίς την πολιτικοποίηση προς μια δημοκρατική και κοινωνική κατεύθυνση της παγκοσμιοποίησης- η αναγκαιότητα παρεμβάσεων που έχουν ως στόχο τα κατώτερα οικονομικά στρώματα και την καταπολέμηση της φτώχειας, σε μια κοινωνία των

---

¹⁶ Oppenheim, F. (1970). Egalitarianism as a Descriptive Concept. 7 *American Philosophical Quarterly*, σελ. 147

2/3, όπου το εναπομένον 1/3 βυθίζεται ολοένα και περισσότερο σε καθεστώς ένδειας και στέρησης εμφανίζεται σχεδόν αναπόδραστη για όποιον θέλει να μιλάει με όρους ουσιαστικής ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Κατ' αυτήν την έννοια έχει δίκαιο ο Μουζέλης όταν προτείνει ότι η κεντροαριστερά και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα πρέπει να εγκαταλείψουν το δόγμα της καθολικότητας υπέρ ενός μοντέλου «γενναιόδωρης επιλεκτικότητας».¹⁷

Έτσι, μια κοινωνική παροχή για παράδειγμα που μετρίεται σε απόλυτους αριθμούς και είναι ίδια για όλους ανεξαρτήτως εισοδήματος να μην μειώνει την ψαλίδα μεταξύ πλουσίων και φτωχών –εφόσον αποτελεί μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση για τους τελευταίους- αλλά μπορεί να αποτελεί απλώς σπατάλη, αφού για τους πρώτους μπορεί να μην σημαίνει καμιά ουσιαστική διαφορά ενώ για τους τελευταίους να μην επαρκεί. Αντίθετα, σε τέτοιες περιπτώσεις σκέψεις βασιζόμενες στην ισότητα ως ‘αντίστροφης διάκρισης’ / ουσιαστικής ισότητας θα οδηγούσαν σε αντιστρόφως ανάλογη προς το εισόδημα παροχή μέχρι του σημείου κατάργησής της για όσους κριθεί ότι δεν την έχουν καθόλου ανάγκη. Αυτό θα είχε ως άμεση συνέπεια την ακόμη μεγαλύτερη αύξηση της παροχής για όσους πραγματικά τη χρειάζονται και για τους οποίους θα κάνει ουσιαστική διαφορά. Άρα σημαίνει ότι όχι απλώς δεν πρέπει να είναι ανάλογη προς το εισόδημα – αυτό θα ήταν σε απόλυτους αριθμούς υπέρ των πλουσίων- αλλά ούτε αρκεί να είναι σε απόλυτους αριθμούς –έστω και αν τότε ποσοστιαία θα ήταν υπέρ των φτωχών- αλλά –σχηματοποιώντας- θα πρέπει να είναι ανύπαρκτη για το πλουσιότερο 1/3 του πληθυσμού, όσο το δυνατόν πιο αυξημένη για το κατώτερο 1/3 και ανάλογα με την οικονομική ευχέρεια υπαρκτή ή μη για το μεσαίο 1/3.

Κατά των επιλεκτικών παροχών μπορούν να προβληθούν επιχειρήματα που σχετίζονται άμεσα με το επίπεδο ζωής των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Εξάλλου, η δωρεάν και άνευ όρων παροχή βασικών αγαθών, όπως η υγεία και εκπαίδευση, θεωρείται από κάποιους αδιαπραγμάτευτη για τον καθένα ανεξαρτήτως εισοδήματος. Εξάλλου, υποστηρίζεται ότι μέσα από τις επιλεκτικές παροχές αποδυναμώνεται «το αίτημα για μια διάχυτη συνολική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη».¹⁸

Ακόμη περισσότερο η πρόταση υπέρ ενός επιλεκτικά γενναιόδωρου κράτους συναντάει την ριζοσπαστική κριτική εκείνων που εμπνέονται από μια εκ βάθρων αλλαγή του συστήματος της οικονομικής παραγωγής ώστε το τελευταίο να μην παράγει ανισότητες. Είναι

---

¹⁷ Νίκου Μουζέλη, ‘Υπάρχει τρίτος δρόμος;’ σε: *Το Βήμα της Κυριακής*, 11.10.1998, αποτυπωμένο και σε: του ίδιου, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό. Κριτικές Παρεμβάσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 49-51.

¹⁸ Κ. Τσουκαλά, ‘Περί δωρεάν παιδείας συνέχεια...’, σε: *Το Βήμα*, 28.05.1995.

προφανές ότι μόνον η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής,¹⁹ εξουσίας και μόρφωσης μπορεί με τρόπο ριζικό να οδηγήσει δυνητικά σε πραγματική εξάλειψη των ανισοτήτων, έστω και με μείωση του κατά κεφαλήν πλούτου για το μέσο πολίτη του δυτικού κόσμου, αν εφαρμοστεί σε μια δίκαια παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Ωστόσο ενόψει του μακρινού ενδεχόμενου μιας τέτοιας ριζικής αλλαγής, είναι παράλογο να μην σκεφτόμαστε κάποια εργαλεία αντιμετώπισης των προβλημάτων έστω στην εκδήλωσή τους.

3. Δυσκολίες εφαρμογής της επιλεκτικότητας

Τα επιχειρήματα κατά των πολιτικών επιλεκτικών παροχών εντοπίζονται κυρίως στις δυσκολίες εφαρμογής τους. Ο αυξημένος βαθμός δυσκολίας υλοποίησης τους οφείλεται κυρίως σε γραφειοκρατικές δυσχέρειες εντοπισμού των ευνοούμενων από αυτές, την αυξημένη πιθανότητα να λαμβάνουν τα οφέλη όσοι δεν τα δικαιούνται πραγματικά και να μένουν απέξω οι πραγματικοί δικαιούχοι, αδυναμία δηλαδή να έχουν πρόσβαση όλοι οι φτωχοί και μόνον οι φτωχοί. Αυτό μπορεί να οφείλεται και στην αδυναμία πρόσβασης των κοινωνικά αποκλεισμένων στους διοικητικούς μηχανισμούς της επιλεκτικής κάλυψης, τους οποίους προσεγγίζουν ευκολότερα κοινωνικές ομάδες με μικρότερες ανάγκες κοινωνικής προστασίας.²⁰

Είναι πάντως σαφές ότι όσο πιο εξειδικευμένες είναι οι παροχές, σε όσο δηλαδή πιο εξατομικευμένα χαρακτηριστικά στηρίζονται, τόσο οι δυσκολίες εντοπισμού των δικαιούχων αυξάνονται. Έτσι για παράδειγμα μια πολιτική παροχών με βάση το φύλο είναι απλή στον εντοπισμό των δικαιούχων της και πολύ δύσκολα, αν όχι αδύνατο, να παραποιηθεί, καθώς ένα και μόνον χαρακτηριστικό αρκεί για αυτόν, αλλά το ταυτοποιητικό αυτό στοιχείο δεν είναι αρκετό να εντοπίσει όσες έχουν πραγματική ανάγκη εξειδικευμένης στήριξης.²¹ Η έμμεση για παράδειγμα, αλλά πολύ ουσιαστική στήριξη των γυναικών μέσω της διευρυμένης και ποιοτικής λειτουργίας παιδικών σταθμών απευθύνεται καταρχάς σε όλες τις γυναίκες. Μία καθολικά παρεχόμενη υπηρεσία είναι πιθανόν να την απολαμβάνουν στην πράξη οι

---

¹⁹ Έτσι Καρλ Μαρξ, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, 1875, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1994, σελ. 24. Ο ίδιος πάντως -πριν καταλήξει στην απόρριψη κάθε αναδιανεμητικής πρότασης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παραγωγής- επισημαίνει (σελ. 23), ότι «θα έπρεπε το δίκαιο να είναι μάλλον άνισο αντί να είναι ίσο», ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία το αξίωμα διανομής πρέπει να είναι «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».

²⁰ Κοντιάδη, οπ.π., σελ. 20.

²¹ Dominique van de Walle, 'Public spending and the poor : What we know, what we need to know', World Bank Policy Research Working Paper No 1476, June 1995, <http://ssrn.com/abstract=597227> (πρόσβαση 13/07/2005).

γυναίκες της μεσαίας τάξης, καθώς οι φτωχότερες μπορεί να μην έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης και οι πλουσιότερες να προτιμούν τον ιδιωτικό τομέα. Η επιλογή συνεπώς και της τοποθεσίας λειτουργίας των παιδικών σταθμών βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με σκέψεις όπως αυτές που προηγήθηκαν, καθώς υποβαθμισμένες συνοικίες θα έπρεπε να προτιμώνται σε συνθήκες έλλειψης επαρκών μέσων έναντι ευπορότερων περιοχών και αντίστοιχα η εξέταση εισοδημάτων είναι δικαιολογημένη.

Με άλλα λόγια η πρόβλεψη διευκόλυνσης της χρήσης από τους πραγματικά δικαιούχους θα πρέπει να ενσωματώνεται στον αρχικό σχεδιασμό των επιλεκτικών παροχών, με τρόπο τέτοιο ώστε να μην απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια και ικανότητες για να είναι προσβάσιμες. Οι επισήμανση των ειδικότερων δυσκολιών και απαιτήσεων αποτελεσματικής εφαρμογής στοχευμένων παροχικών πολιτικών υπερακοντίζει πάντως τις φιλοδοξίες και δυνατότητες του παρόντος.

IV. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΓΑΘΑ ΚΑΙ ΘΕΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε –και πάλι πολύ σχηματικά– κάποια παραδείγματα βασικών κοινωνικών αγαθών όπου ενδείκνυται η εφαρμογή της αρχής της ισότητας ως θετικών δράσεων υπέρ των μειονεκτούντων.²²

1. Κοινωνική ευημερία

Στις προτεραιότητες που θέτουμε αναφορικά με τα αγαθά που εξασφαλίζουν την κοινωνική ευημερία καθοριστικό ρόλο παίζει η βασική διαίσθηση ότι η ικανοποίηση θεμελιωδών ανθρώπινων αναγκών και η εξάλειψη ελλείψεων στοιχειωδών αγαθών –αν υποτεθεί ότι υπάρχει τέτοια²³– (πρέπει να) απολαμβάνει προτεραιότητας έναντι βελτιώσεων υψηλότερου βιοτικού επιπέδου²⁴ και ότι “η μεταφορά πόρων ωφελεί συνήθως περισσότερο ένα πρόσωπο με λιγότερα αγαθά απ’ ότι ένα πρόσωπο με πολύ περισσότερα”.²⁵

Υπό αυτή την οπτική γωνία, μια πρώτη και αναφαίρετη στόχευση της Αριστεράς πρέπει να είναι η “μη ουτοπική πιθανότητα’ ενός υψηλού ελάχιστου κοινωνικού κεκτημένου, με

---

²² Το κεφάλαιο που ακολουθεί αντιγράφει τα συμπεράσματα από την πρόσφατη μελέτη μας: ‘Ισότητα εναντίον Ισότητας’, ό.π., σελ. 188-194.

²³ Rawls, J. (1999 [1975]). A Cantian Conception of Equality. Σε J. Rawls, *Collected Papers*, S. Freeman (επιμ.). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 254-266 (258).

²⁴ Nagel, ό.π., σελ. 13.

²⁵ Nagel, *Equality and Partiality*, σελ. 65.

υγιεινές, άνετες και αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής και αυτοσεβασμό για τον καθένα”.²⁶ Η εξύψωση όλων των ανθρώπινων όντων σε ένα ελάχιστο αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο, η εξάλειψη της φτώχειας και της εξαθλίωσης, της εκμετάλλευσης και της υποταγής, έχει προτεραιότητα έναντι της απόλαυσης, για παράδειγμα, πολιτιστικών προϊόντων ή διακοπών. Στο πλαίσιο αυτό σκόπιμη είναι η κατοχύρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος για όσους στερούνται των αναγκαίων πόρων.²⁷ Παρότι το επιθυμητό και νόμιμο αυτού του τελευταίου στόχου δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, μια εξισωτική κοινωνική πολιτική πρέπει να σκοπεύει στη σταδιακή εξύψωση όσων βρίσκονται στη χειρότερη θέση, έστω και αν αυτή η θέση δεν είναι τόσο κακή.

Η τελευταία παρατήρηση εγείρει ένα άλλο ζήτημα προτεραιοτήτων. Μια υπόθεση εργασίας που στηρίζεται στα αγαθά ή στις ανάγκες πρέπει να συμπληρωθεί από τη βασισμένη στο υποκείμενο υπόθεση, ότι, για την απόλαυση του ίδιου αγαθού, οι σε χειρότερη θέση ευρισκόμενοι έχουν προτεραιότητα έναντι των εχόντων και κατεχόντων. Και μετά δηλαδή την επίτευξη του καταρχήν στόχου ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου για όλους, σχετικά ‘πολυτελείς’ παροχές πρέπει να προβλέπονται κατά προτεραιότητα, στους κοινωνικοοικονομικά μειονεκτούντες. Τέτοιες παροχές μπορεί να είναι, για παράδειγμα, η δωρεάν ανώτατη εκπαίδευση, η απόλαυση φθηνών πολιτιστικών προϊόντων, διακοπών, μεταφορών και επιπρόσθετης εκπαίδευσης. Ο αριθμός και η αναλογία των επωφελούμενων από τέτοιες παροχές είναι κατ’ ανάγκην μια στάθμιση ανάμεσα σε διάφορους παράγοντες.

2. Εκπαίδευση και υγεία

Οι σκέψεις που ακολουθούν βασίζονται στην καταρχήν διαισθητική παραδοχή ότι τα αγαθά αυτά, η υγεία και η εκπαίδευση, είναι βασικά για τα άτομα στην κοινωνία μας και γι αυτό θα έπρεπε να διανέμονται υπό συνθήκες ισότητας, παραδοχή που συνάδει με το κοινωνικό νόημα των αγαθών αυτών. Η υγεία αποτελεί τη βάση όλων των υπόλοιπων αγαθών και την προϋπόθεση απόλαυσής τους, εφόσον αφορά τη φυσική ικανότητα των ανθρώπινων όντων. Η εκπαίδευση αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της από το γεγονός ότι η κοινωνική μας οργάνωση βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον αλφαριθμητισμό. Η ίση πρόσβαση στην ιατρική μεταχείριση και στην εκπαίδευση αναστέλλεται λόγω της άνιση κατανομής του χρήματος, από το οποίο η πρόσβαση αυτή πολλές φορές εξαρτάται. Από τις παραπάνω παραδοχές εξάγεται το συμπέρασμα ότι τα εν λόγω αγαθά δεν πρέπει να διανέμονται τυχαία, δηλ. η

---

²⁶ Walzer, *Spheres of Justice*, σελ. 124.

²⁷ Πρβλ. ειδικότερα Κοντιάδη, όπ.π., σελ. 113επ.

διανομή τους δεν πρέπει, σύμφωνα με το διαχωρισμό που κάναμε παραπάνω, να επαφίεται στη φύση και/ή στην αγορά, αλλά να αποτελούν παροχές της πολιτικής κοινότητας. Αυτή είναι μία πρώτη παραδοχή, ότι δηλαδή μας ενδιαφέρει μια εξισωτική πολιτική σχετικά με την εκπαίδευση και την υγεία.

Η μέριμνα αυτή θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με την αρχή ‘ίσα μερίδια σε όλους’. Η καλύτερη δυνατή εκδοχή για μια κοινότητα θα ήταν να εξασφαλίσει τόσο ιατρική περίθαλψη όσο και εκπαίδευση σε όλα τα μέλη της και μάλιστα με ίσους όρους και σε ικανοποιητικό βαθμό. Δεδομένου ωστόσο ότι οι πόροι είναι πάντοτε περιορισμένοι, το ερώτημα σχετικά με τον ικανοποιητικό βαθμό καθίσταται καθοριστικό. Τέτοιες επιλογές δεν μπορεί παρά να είναι πολιτικές επιλογές και να προκύπτουν μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες. Οι αποφάσεις αυτές λαμβάνουν υπόψη τους αφενός το επίπεδο της κοινωνικής ευημερίας και αφετέρου τους διαθέσιμους πόρους και τις ανάγκες και την κοινωνική σημασία των αναγκών αυτών. Τέτοιες αποφάσεις λειτουργούν στο πλαίσιο μιας δεδομένης πολιτικής κοινωνίας με συγκεκριμένες προϋπάρχουσες ανισότητες. Παρότι η ίση ηθική αξία των ανθρώπων σημαίνει ‘ίσα μερίδια σε όλους’, το περιορισμένο των πόρων θέτει το δίλημμα ανάμεσα στη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου ιατρικής φροντίδας σε όλους και στη θετική διάκριση υπέρ των μειονεκτούντων.

Αυτό μπορεί να έχει ένα διπλό νόημα, το πρώτο αναφορικά με τα αγαθά που πρόκειται να διανεμηθούν και το δεύτερο αναφορικά με τα άτομα που εμπλέκονται. Στην πρώτη περίπτωση περισσότεροι πόροι πρέπει να διατεθούν για τις πιο βασικές ανάγκες. Η αποτροπή ενός άμεσου θανάτου, για παράδειγμα, εμφανίζεται πιο πιεστική ανάγκη από την προληπτική ιατρική. Η εκπαίδευση στο πρώτο επίπεδο έχει προτεραιότητα έναντι της δωρεάν παροχής ανώτατης εκπαίδευσης. Ως προς το δεύτερο νόημα, σχετικά με τους δικαιούχους των αγαθών, θετική διάκριση των μειονεκτούντων σημαίνει τη διάθεση περισσότερων πόρων σε όλους όσοι δεν έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν τα επιθυμητά αγαθά με δικά τους μέσα. Η παροχή περισσότερων πόρων απαιτείται, για παράδειγμα, και για ανθρώπους που δουλεύουν κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες. Επιπρόσθετη διδασκαλία θα έπρεπε να παρέχεται σε παιδιά που προέρχονται από κοινωνικά αποκλεισμένες οικογένειες, προκειμένου να υπερκεράσουν τα εγγενή μειονεκτήματα ενός τέτοιου οικογενειακού περιβάλλοντος.

Η ποιοτική αναβάθμιση των δημόσια παρεχόμενων υπηρεσιών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης αποτελεί μια απαραίτητη συνιστώσα μιας προσπάθειας ενίσχυσης των πιο αδύνατων που εξ ορισμού προτιμούν –αναγκαστικά– αυτές, καθώς δεν έχουν δυνατότητα πρόσβασης στις ιδιωτικά παρεχόμενες αντίστοιχες υπηρεσίες. Προκειμένου ωστόσο το κράτος να προσελκύσει και τα μεσαία τουλάχιστον, αν όχι τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα,

οφείλει να αναβαθμίσει και να κάνει ελκυστικές –με όρους ποιότητας- τις παρεχόμενες υπηρεσίες, ώστε να μπορέσει δυνητικά και να τις χρηματοδοτήσει μέσα από συνεισφορές των χρηστών τους.

Για παράδειγμα στην εκπαίδευση, όταν υπάρχουν αριθμοί παιδιών που εγκαταλείπουν το σχολείο πριν την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης αναγκαία μέτρα και οικονομικοί πόροι θα πρέπει να προσανατολιστούν στην καταπολέμηση αυτού του φαινομένου. Η τυπική – νομική επέκτασή της στα 12 χρόνια είναι ένα θετικό νομοθετικό μέτρο αλλά έχει ελάχιστη πρακτική αξία αν δεν συνδυαστεί με θετικές δράσεις, ακόμη και οικονομική ενίσχυση μαθητών και μαθητριών που εγκαταλείπουν πρόωρα την εκπαίδευση λόγω ανέχειας ή μειωμένου οικογενειακού ενδιαφέροντος. Ένα μέτρο π.χ. ‘μισθού’ σε μαθητές από χαμηλά οικονομικά στρώματα και/ή συγκεκριμένες κατηγορίες που σύμφωνα με εμπειρικά δεδομένα έχουν υψηλά ποσοστά εγκατάλειψης του σχολείου (π.χ. τσιγγάνοι, μετανάστες, αγροτικές περιοχές, νεόπτωχοι) θα ανακατεύθυνε πόρους είτε από την τριτοβάθμια προς την πρωτοβάθμια εκπαίδευση είτε από τις γενικευμένες σε εξειδικευμένες παροχές και ενόψει οικονομικής στενότητας των δημόσιων οικονομικών θα έπρεπε να χρηματοδοτηθεί σε βάρος κάποιας άλλης δαπάνης.

Με το σκεπτικό ότι οι παροχές με σκοπό τη βελτίωση της θέσης όσων βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση και στερούνται των βασικών αγαθών είναι ηθικά πιο σημαντικές και πολιτικά απολαμβάνουν προτεραιότητας έναντι της βελτίωσης της θέσης όσων βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση, το κόστος θα μπορούσε να μεταβιβαστεί στα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών που θα μπορούσαν να αυτοχρηματοδοτούνται μερικώς. Η πρόταση αυτή ξεκινάει από την παραδοχή ότι είναι πιο σημαντικό να παρέχεται βασική εκπαίδευση σε όλους παρά μεταπτυχιακή σε μερικούς. Επειδή ωστόσο και το τελευταίο στη σύγχρονη εποχή αποτελεί έναν θετικό δημόσιο σκοπό, θα έπρεπε παράλληλα με την αυτοχρηματοδότηση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων να προβλέπονται επαρκείς υποτροφίες και για όσους με όρους αξίας ή ένδειας φτάνουν στο επίπεδο αυτό και δικαιούνται ή χρήζουν ειδικής και στοχευμένης στήριξης.

Γενικότερα, η ανακατεύθυνση πόρων προς τις βασικές παροχές –συμπεριλαμβανομένου ενός ελάχιστου κοινωνικού εισοδήματος- αλλά και με έμφαση σε υγεία, παιδεία και περιβάλλον αποτελεί καταρχάς έναν στόχο που ευνοεί τους κοινωνικά πιο αδύναμους. Εξάλλου, οι παροχές βασικών αγαθών είναι πιθανόν να μην προσελκύουν την ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα παρά με μεγάλο κόστος, συνεπώς η προσφορά τέτοιων υπηρεσιών με όρους ποιοτικούς και οικονομικούς είναι απαραίτητη προϋπόθεση προσέλκυσης και των

μεσαίων στρωμάτων να χρησιμοποιήσουν τις δημόσια παρεχόμενες υπηρεσίες και άρα να επιτρέψουν την ενίσχυση των φτωχών.

Σύμφωνα με τις αναλυτικές διαφοροποιήσεις που προτάθηκαν παραπάνω, οι θετικές διακρίσεις στην εκπαίδευση λειτουργούν προληπτικά (proactively). Η προνομιακή ενίσχυση παιδιών ή και ενηλίκων από περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, με σκοπό την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού ή την επαγγελματική τους κατάρτιση, προλαμβάνει την ανάγκη θετικών διακρίσεων στο επίπεδο της πρόσληψης σε κάποια θέση εργασίας ή στην παροχή κοινωνικών επιδομάτων. Η προληπτικά λειτουργούσα νομοθεσία στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης μπορεί να αποδειχτεί ευεργετική στο μέλλον, όχι μόνο για τους δικαιούχους της προνομιακής μεταχείρισης, αλλά και για την υπόλοιπη κοινωνία, δεδομένου ότι αυξάνει τη μελλοντική ωφέλεια και αποτρέπει, κατά το δυνατό, περαιτέρω μελλοντικές διακρίσεις, τόσο αρνητικές όσο και θετικές.

3. Θέσεις εργασίας

Η κοινωνική σημασία της εργασίας και της απασχόλησης ως πηγής εισοδήματος, κοινωνικής θέσης αλλά και ψυχολογικής ισορροπίας δικαιολογεί την παρείσφρηση εξισωτικών αντιλήψεων στην κατανομή των θέσεων εργασίας. Μια πρώτη διαφοροποίηση γίνεται ανάμεσα σε θέσεις εργασίας στον ιδιωτικό τομέα και σ' αυτές του δημόσιου τομέα. Μια δεύτερη διαφοροποίηση αφορά τη φύση της απασχόλησης και διαχωρίζει τις θέσεις εργασίας από τις υπόλοιπες 'θέσεις-αξιώματα' (offices). Σύμφωνα με το Walzer (1983: 129) «μια θέση-αξίωμα (office) είναι μια θέση για την οποία ολόκληρη η πολιτική κοινότητα έχει κάποιο συμφέρον, επιλέγοντας το πρόσωπο που την παίρνει ή ρυθμίζοντας τις διαδικασίες μέσω των οποίων το πρόσωπο αυτό επιλέγεται». Η διαφοροποίηση μεταξύ μιας απλής θέσης εργασίας και μιας θέσης-αξιώματος είναι προφανώς αξιολογική και αποτελεί μάλλον το αποτέλεσμα, παρά το κριτήριο μιας πολιτικής απόφασης. Η διαφοροποίηση έγκειται επιπλέον στο γεγονός ότι όσο περισσότερα τα προσόντα που πρέπει να έχει αποκτήσει κανείς προκειμένου να φέρει σε πέρας τη δουλειά, τόσο περισσότερο η θέση αυτή μπορεί να θεωρηθεί 'θέση-αξίωμα'.

Αναφορικά με την πρώτη διάκριση, οι ιδιώτες δεσμεύονται καταρχήν λιγότερο από εξισωτικές πολιτικές απ' ότι τα υποκείμενα του δημοσίου. Και αυτοί βέβαια περιορίζονται και είναι υποχρεωμένοι να αποφεύγουν αρνητικές διακρίσεις (ρατσισμό ή σεξισμό, για παράδειγμα). Υποχρεούνται, για λόγους δικαιοσύνης, να είναι ειλικρινείς στην περίπτωση

που ισχυρίζονται ότι επιλέγουν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, αλλά δεν μπορούν να αποτραπούν από το να αποφασίσουν βασιζόμενοι σε υποκειμενικά κριτήρια, στο βαθμό που οι αποφάσεις αυτές δεν επηρεάζουν άμεσα το δημόσιο χώρο. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, συνεπώς, από άποψη ισότητας παρουσιάζει η κατανομή θέσεων εργασίας στο δημόσιο τομέα.

Η πρώτη ιδέα που αφορά την κατανομή θέσεων εργασίας (jobs) είναι η ανάγκη εφαρμογής και στον τομέα αυτόν του είδους της αναλογικής ισότητας που ονομάσαμε 'θετική διάκριση' ή 'προνομιακή μεταχείριση', όπου το αρνητικό χαρακτηριστικό αναλογικά προς το οποίο πρέπει να επιχειρείται η διανομή είναι η 'ανάγκη'. Σε περίπτωση περιορισμένων θέσεων εργασίας προτεραιότητα μεταξύ ισοδυνάμων υποψηφίων έχουν όσοι έχουν μεγαλύτερη ανάγκη (επειδή έχουν άτομα εξαρτημένα απ' αυτούς ή λιγότερες πιθανότητες να βρουν άλλη θέση, ή είναι για μεγάλο χρονικό διάστημα άνεργοι και πιθανόν σε άθλια οικονομική και κοινωνική κατάσταση).

Στην κατανομή των 'θέσεων-αξιωμάτων' (offices), από την άλλη πλευρά, πείθει περισσότερο η αρχή της αξιοκρατίας. Αν το διακύβευμα στην κατανομή τους είναι ένα ειδικό έργο και οι άνθρωποι μπορούν να προετοιμαστούν για το ειδικό αυτό έργο, φαίνεται λογικό ότι αυτοί που προετοιμάστηκαν καλύτερα πρέπει να ανταμειφθούν με την πρόσληψή τους. Επιπλέον εφόσον η πολιτική κοινότητα έχει ιδιαίτερο συμφέρον στην εκπλήρωση των σχετικών καθηκόντων, η τελευταία προέχει έναντι της κοινωνικής αλληλεγγύης που διαθέτει κανονιστικό βάρος στην περίπτωση των απλών θέσεων εργασίας. Η αξιοκρατία φαίνεται πειστική και δίκαιη κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, την απουσία αρνητικών διακρίσεων αφενός, και την πραγματική ισότητα ευκαιριών (fair equality of opportunity) αφετέρου. Η αξία είναι το απαύγασμα, όχι μόνο ταλέντων και προσπάθειας, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά και κοινωνικών συνθηκών, όπου και οι τρεις αυτοί παράγοντες συνεπηρεάζουν αποφασιστικά. Αρνητικές κοινωνικές συνθήκες μπορούν να εξισορροπηθούν και να επανορθωθούν εκ των υστέρων, μέχρις ένα βαθμό, μέσω πολιτικών προνομιακής μεταχείρισης (affirmative action) που αποσκοπούν στη διαμόρφωση συνθηκών πραγματικής ισότητας ευκαιριών.

Αν πραγματική ισότητα ευκαιριών δεν υφίσταται, ή δεν υφίσταται σε ικανοποιητικό βαθμό, ή για όσο καιρό δεν υφίσταται, η αξιοκρατία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις διαφορές των κοινωνικών συνθηκών ως παράγοντα που συνδιαμορφώνει την αξία εξίσου με το ταλέντο και την προσπάθεια. Αν και ταλέντο και προσπάθεια μπορούν δικαιολογημένα να θεωρηθούν 'συναφείς', δηλαδή καθοριστικοί, για την κατάληψη μιας θέσης, παράγοντες, βάσει σταθμίσεων που αφορούν την ωφέλεια που αναμένεται να παραχθεί από ικανούς εργαζόμενους, οι κοινωνικές και οικογενειακές συνθήκες δεν μπορούν να θεωρηθούν ως

τέτοιοι παράγοντες. Αυτό σημαίνει ότι ένα πρόσωπο τιμωρείται για εμπειρίες του, για τις οποίες δε φέρει ευθύνη και οι οποίες το απέτρεψαν από περαιτέρω ανάπτυξη των ικανοτήτων του. Με ισοδύναμο ταλέντο και προσπάθεια, άτομα που προέρχονται από μειονεκτικό κοινωνικό περιβάλλον εμφανίζουν μικρότερη αξία έναντι των κοινωνικά πλεονεκτούντων. Με ισοδύναμη συνολική αξία, από την άλλη πλευρά, ένας υποψήφιος από κοινωνικά μειονεκτικό περιβάλλον ή έχει περισσότερο ταλέντο ή έχει καταβάλει περισσότερη προσπάθεια ή και τα δύο απ' ότι ένας κοινωνικά προνομιούχος υποψήφιος.

Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές συνθήκες, για τις οποίες το άτομο δεν ευθύνεται, πρέπει να 'αφαιρούνται' από το αποτέλεσμα που ονομάζεται 'αξία', ούτως ώστε μόνο τα συστατικά στοιχεία της αξίας που είναι 'σχετικά' με τη θέση, δηλ. το ταλέντο και η προσπάθεια, να μετρούν θετικά. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, η 'αντίστροφη διάκριση' (inverse discrimination), δηλαδή η προνομιακή μεταχείριση των κοινωνικά μειονεκτούντων, φαίνεται ενδεδειγμένη, -αν και συχνά αποβαίνει μόνον σε βάρος των πιο περιθωριοποιημένων από τη θεωρούμενη ως προνομιούχα ομάδα (Walzer 1983: 154)- τουλάχιστον στις περιπτώσεις όπου η συνολική αξία εμφανίζεται ισοδύναμη. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται όχι μόνο βάσει της επανορθωτικής δικαιοσύνης αλλά και βάσει καθαρά αξιοκρατικών σταθμίσεων. Δεδομένου, ωστόσο, ότι οι αξιοκρατικές κρίσεις έχουν έναν ποσοτικό χαρακτήρα, θα μπορούσε να προβλεφθεί ότι τα κοινωνικά μειονεκτήματα θα μετρούν θετικά σ' ένα βαθμό έτσι ώστε να καθίσταται τελικά, σε μερικές περιπτώσεις, δυνατή η πρόσληψη ενός κοινωνικά μειονεκτούντος υποψηφίου χάρη στα πρόσθετα αυτά μόρια. Τόσο η απόφαση, ποια χαρακτηριστικά -επειδή λειτουργούν αρνητικά στο δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο- θα έπρεπε να μετρούν θετικά, όσο και ο βαθμός, στον οποίο τα χαρακτηριστικά αυτά θα έπρεπε να μετρούν, είναι πολιτικές σταθμίσεις, οι οποίες βασίζονται μεν σε κοινωνιολογικές μετρήσεις, δεν παύουν όμως να εμπεριέχουν το στοιχείο της αξιολόγησης. Πρόκειται για μια ανοιχτή διαδικασία, συνεχώς αναπροσδιοριζόμενη, αναγκαστικά αμφισβητούμενη και αναπόφευκτα υποκείμενη σε σφάλματα. Λιγότερο υποκείμενη σε σφάλματα, πάντως, απ' ότι η τέλεια έλλειψή της, που επικυρώνει παρελθοντικές και μόνιμες κοινωνικές αδικίες.

Στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών συμφραζομένων και δεδομένου του υψηλού επιπέδου ανεργίας, η μέριμνα για εξισωτικές πολιτικές απασχόλησης ευνοεί την υιοθέτηση μακροπρόθεσμων πολιτικών με στόχο τη 'μειωμένη πλήρη απασχόληση' (short full time work). Η κατανομή της απασχόλησης σε περισσότερα μερίδια θα επέφερε τη σμίκρυνση των μεριδίων αλλά ταυτόχρονα και τον πολλαπλασιασμό των κατόχων θέσεων απασχόλησης. Το αποτέλεσμα αυτό αναπτύσσει εξισωτική δράση, ιδιαίτερα απέναντι σε κοινωνικές ομάδες που

τείνουν, όπως καταδεικνύεται κοινωνιολογικά, να εξαφανίζονται από την αγορά εργασίας ευκολότερα και ταχύτερα από άλλες, υπό συνθήκες μειωμένης προσφοράς θέσεων εργασίας. Πρόκειται για κοινωνικές ομάδες (όπως για παράδειγμα οι γυναίκες και οι μετανάστες) που εισχώρησαν πρόσφατα στην αγορά εργασίας και άρα δεν έχουν διασφαλίσει τη θέση τους σ' αυτήν. Είναι επίσης οι κοινωνικές ομάδες που εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά σε θέσεις μερικής απασχόλησης. Μια τέτοια πολιτική θα προσέφερε περισσότερες θέσεις εργασίας και άρα τη δυνατότητα πρόσληψης και απασχόλησης περισσότερων ατόμων με ανάλογα προσόντα ή ανάγκες. Η ισότητα της μορφής 'σε καθέναν ανάλογα με τις ανάγκες του ή την αξία του' θα ενισχύονταν μέσω της 'συμπεριληπτικής' ισότητας.

V. ANTI ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ... ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Είναι προφανές ότι όλα τα παραπάνω δεν στηρίζονται σε αναμφισβήτητες 'επιστημονικές' αναλύσεις, αλλά περισσότερο σε διαισθητικές παρατηρήσεις, αξιωματικές παραδοχές, ιδεολογικές προτεραιότητες και συναισθηματική στάση απέναντι σε άτομα, κοινωνικές κατηγορίες και την κοινωνία ως σύνολο ή σύστημα διαπροσωπικών σχέσεων. Η 'μετάφραση' των πρώτων αυτών υλικών σκέψης και απόφασης σε πολιτική δράση διαμεσολαβείται όχι μόνον από ορθολογιστικές σταθμίσεις και τεχνικές κρίσεις βιωσιμότητας και αποτελεσματικότητας, αλλά και από μια διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων και αποφάνσεις σχετικά με τις προτεραιότητες μιας δοσμένης πολιτικής κοινωνίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία συγκεκριμενοποιούνται και αποφασίζονται οι κρίσιμες διαφορές. Με τον τρόπο αυτό διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας και της πολιτικής και διεκδικούν ίση –λόγω ουσιαστικής ομοιότητας με το κυρίαρχο πρότυπο- ή προνομιακή –λόγω μειονεκτικής αφετηριακής θέσης- μεταχείριση.

Ζητούμενο στη διαδικασία αυτή είναι βέβαια η επαρκής και ουσιαστική συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων πλευρών. Είναι ωστόσο προφανές ότι τόσο οι κοινωνικά αποκλεισμένοι όσο και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά ακόμη και όσοι αντιμετωπίζουν δομικές ανισότητες στην δυνατότητα της πολιτικής τους αντιπροσώπευσης, είναι λιγότερο ή περισσότερο απόντες από τη δημόσια διαδικασία διαβούλευσης και απόφασης. Το έλλειμμα αυτό μπορεί να εξισορροπηθεί μέσα από θετικές δράσεις τόνωσης της πολιτικής τους συμμετοχής, και αυτές ωστόσο πρέπει καταρχάς να αποφασισθούν από μια ελλειμματικά εκπροσωπούμενη πολιτική κοινότητα.

Σε μια προσπάθεια να σπάσουμε το φαύλο αυτό κύκλο, επιχειρήματα πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας επιστρατεύονται ως 'λόγοι' υπερασπιστικοί μιας πιο ουσιαστικής

αντίληψης για την αρχή της ισότητας, ώστε να συμπεριλάβει τους πολιτικά και κοινωνικά αποκλεισμένους. Ο χαρακτήρας των επιχειρημάτων δεν ακυρώνει τη διαισθητική τους προέλευση και την πολιτική τους διάσταση και απόχρωση· επιδιώκει απλώς να επενδύσει τους λόγους αυτούς με τη δύναμη του Λόγου, ως μόνης δυνατότητας ανοίγματος του δημόσιου διαλόγου και οριοθέτησης του πολιτικού με όρους δημοκρατίας, υπό την έννοια της ίσης ελευθερίας.

Είναι συνεπώς προφανές ότι το ζητούμενο (σημασιοδότηση της ισότητας) εξαρτάται και προσδιορίζεται εν πολλοίς από την αφετηριακή παραδοχή και ταυτόχρονα πρόταγμα της ίσης ελευθερίας, με άλλα λόγια η όλη ανάλυση είναι –δεν μπορεί παρά να είναι– ιδεολογικά φορτισμένη και ενταγμένη στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου σοσιαλισμού²⁸ που αναζητά την πάντα διαφεύγουσα χρυσή τομή συνύπαρξης ισότητας και ελευθερίας. Και βέβαια, όπως σωστά τονίζει ο Τσουκαλάς, οι δύο αυτές αξίες, και κυρίως η ισότητα που αποτελεί το κατεξοχήν πρόταγμα της Αριστεράς, πρέπει να βρεθεί τρόπος να κατισχύσουν έναντι του τεχνοκρατικού και ποσοτικά αξιολογούμενου προτάγματος της ανάπτυξης.²⁹ Όσο και αν είναι αυτονόητο ότι ο στόχος αυτός γεννάει πολλά περαιτέρω ερωτήματα καθώς εμφανίζεται μάλλον δύσκολο να πειστούν οι κατέχοντες να υποχωρήσουν από κεκτημένα προνόμιά τους, ο κίνδυνος αποσταθεροποίησης τόσο των εθνικών πολιτικών κοινοτήτων –λόγω της μεγέθυνσης του «τέταρτου κόσμου», των φτωχών των αναπτυσσόμενων κοινωνιών– όσο και της διεθνούς κοινότητας –μέσω του πέραν των συνόρων διεθνοποιημένου πολέμου, ο οποίος παίρνει και τη μορφή της αποκαλούμενης ‘τρομοκρατίας’ και μεταφέρεται στις πρωτεύουσες του δυτικού κόσμου– αποτελεί το πειστικότερο ίσως επιχείρημα στη μάχη της αριστεράς υπέρ μιας δικαιότερης και εξισωτικής εθνικής και διεθνούς πολιτικής μείωσης των ανισοτήτων και καταπολέμησης της φτώχειας και εξαθλίωσης μέσα από ενεργητικές θετικές δράσεις υπέρ των μειονεκτούντων.

---

²⁸ Μπόμπιο, *Δεξιά και Αριστερά*, σελ. 189.

²⁹ ‘Προλεγόμενα’ σε: *Δεξιά και Αριστερά*, σελ.32επ. Σελ. 43: «Αντί η ισότητα να προάγεται μόνο στο μέτρο που είναι συμβατή με την ανάπτυξη, θα πρέπει να σκεφτούμε τρόπους για να πείσουμε τους πολίτες ότι η ανάπτυξη και η διόγκωση θα πρέπει να προάγονται σε συνεχή διάλογο και διαπραγμάτευση με την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια».